

УДК 342.7:347.2

DOI <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.05.1.26>

ПРАВОВА ОХОРОНА ТА ЗАХИСТ ПРАВА ВЛАСНОСТІ У СВІТЛІ ЮРИДИЧНИХ ПОЗИЦІЙ КОНСТИТУЦІЙНОГО СУДУ УКРАЇНИ

Томкіна О.О.,

*кандидат юридичних наук, старший дослідник,
провідний науковий співробітник
відділу дослідження проблем правотворчості
та адаптації законодавства України до права ЄС
Інституту правотворчості
та науково-правових експертиз
Національної академії наук України,
член Науково-консультативної ради
Конституційного Суду України
ORCID: 0000-0001-7908-8778*

Томкіна О.О. Правова охорона та захист права власності у світлі юридичних позицій Конституційного Суду України.

Стаття присвячена аналізу юридичних позицій Конституційного Суду України, постановлених з питань правової охорони та захисту права власності.

Зазначається, що охорона та захист конституційного права власності є фундаментальними інститутами національної правової системи і держава відіграє пріоритетну роль у реалізації охоронно-захисної функції цього права.

Юридичні позиції Конституційного Суду України, постановлені з питань права власності, умовно розділяються на три групи: 1) юридичні позиції, які мають загальноправове значення (щодо загальних засад конституційного ладу та ін.); 2) відіграють міжгалузеву роль для охорони та захисту права власності; 3) стосуються суто цивільно-правових аспектів права власності (щодо підстав набуття права власності, укладення договору, спадкових відносин тощо).

За наслідками аналізу актів Конституційного Суду України відмічається, що юридичні позиції органу конституційної юрисдикції у конституційних спорах з питань права власності формуються на базових принципах права: верховенства права, законності, рівності перед законом, непорушності права власності, правомірного втручання у право власності тощо.

Окрема увага приділяється принципу пропорційності, який вимагає досягнення розумного (справедливого) співвідношення між приватними і публічними інтересами та передбачає, що будь-яке втручання у право власності має ґрунтуватися на законі, мати правомірну мету та бути домірним.

Акцентується увага на тому, що справедливий баланс у правовідносинах власності втілює ідею добросовісності держави, влади, правосуддя. Водночас підкреслюється, що юридичним позиціям Конституційного Суду України з питань права власності бракує акценту на добросовісності, який міг би не тільки поглибити юридичну мотивацію Суду, а й розвинути в конституційній площині морально-етичний вектор правової охорони і захисту права власності.

Підсумовується, що юридичні позиції Конституційного Суду України з питань права власності надають його актам важливої властивості джерела права, впливають на розвиток правотворчої діяльності та релевантної судової практики.

Ключові слова: баланс інтересів, верховенство права, власність, захист права власності, Конституція України, Конституційний Суд України, охорона права власності, пропорційність, юридичні позиції.

Tomkina O.O. Legal protection and defense of property rights in light of the legal positions of the Constitutional Court of Ukraine.

The article is devoted to the analysis of the legal positions of the Constitutional Court of Ukraine on issues of legal protection and defense of property rights.

It is noted that the protection and defense of constitutional property rights are fundamental institutions of the national legal system, and the state plays a priority role in the implementation of the protective and defensive function of this right.

The legal positions of the Constitutional Court of Ukraine on property rights can be divided into three groups: 1) legal positions that have general legal significance (regarding the general principles of the constitutional order, etc.); 2) those that play an inter-sectoral role in the protection and defense of

property rights; 3) those relating purely to civil law aspects of property rights (regarding the grounds for acquiring property rights, concluding contracts, inheritance relations, etc.).

Based on the analysis of the acts of the Constitutional Court of Ukraine, it should be noted that the legal positions of the constitutional jurisdiction body in constitutional disputes on property rights are formed on the basis of fundamental principles of law: the rule of law, legality, equality before the law, inviolability of property rights, lawful interference with property rights, etc.

Particular attention is paid to the principle of proportionality, which requires the achievement of a reasonable (fair) balance between private and public interests and provides that any interference with property rights must be based on law, have a legitimate purpose and be proportionate.

Emphasis is placed on the fact that a fair balance in property relations embodies the idea of integrity of the state, authority, and justice. At the same time, it is emphasized that the legal positions of the Constitutional Court of Ukraine on property rights lack an emphasis on integrity, which could not only deepen the Court's legal motivation but also develop a moral and ethical vector of legal protection and defense of property rights in the constitutional sphere.

It is concluded that the legal positions of the Constitutional Court of Ukraine on property rights give it acts the important property of being a source of law and influence the development of law-making activity and relevant judicial practice.

Key words: balance of interests, rule of law, property, protection of property rights, Constitution of Ukraine, Constitutional Court of Ukraine, protection of property rights, proportionality, legal positions.

Постановка проблеми. Власність і право власності завжди перебувають в зоні ризику, оскільки, як цінні блага, лежать в основі економічних відносин та цивільного обороту. Потенціал широкого спектру можливостей, що надає право власності, є заманливим об'єктом протиправних посягань і заподіяння шкоди приватним та публічним інтересам власника. Тож правова охорона та захист права власності (в матеріальному і нематеріальному аспектах) визнаються фундаментальними інститутами національної правової системи України.

Держава відіграє пріоритетну роль у правовій охороні та захисті права власності, оскільки інституційні ресурси і засоби держави дозволяють їй застосовувати найбільш ефективні форми і методи для реалізації відповідних завдань. Їх експліцитним вираженням виступає діяльність Конституційного Суду України, який відповідно до статті 1 Закону України «Про Конституційний Суд України» забезпечує верховенство Конституції України, вирішує питання про відповідність Конституції України законів України та у передбачених Конституцією України випадках інших актів, здійснює офіційне тлумачення Конституції України, а також інші повноваження [1]. Юридичні позиції, постановлені Конституційним Судом України (далі – Конституційний Суд, Суд), щодо охорони та захисту права власності, зберігають у межах конституційно-правового поля національне законодавство України у сфері відносин власності.

Метою цієї наукової публікації є узагальнення юридичних позицій Конституційного Суду України з питань правової охорони та захисту права власності.

Стан опрацювання проблематики. Проблеми правової охорони та захисту права власності посідають одне із центральних місць у тематиці української правової доктрини різногалузевої спрямованості.

Відмітимо, зокрема, фундаментальні дослідження Т.М. Білогубки, В.І. Гринчука, А.М. Іваницького, З.І. Книш, І.В. Мартинюка, І.В. Невара, Р.С. Пічка, О.В. Погрібної, Т.В. Ярошевської.

Конституційно-правовий аспект посідає визначне місце в охоронно-захисній системі права власності. Так, О.М. Клименко присвятила докторську дисертацію (2012) конституційно-правовому аналізу співвідношення публічного та приватного інтересів у аспекті примусового відчуження об'єктів права приватної власності, зумовленого суспільною необхідністю. Своєю чергою, М.В. Добрев захистив кандидатську дисертацію (2021) з питань конституційного права людини і громадянина володіти, користуватися і розпоряджатися своєю власністю, у т. ч. гарантій здійснення та механізму (нормативно- та організаційно-правовий) реалізації цього права.

Водночас, цей аспект залишається одним із визначальних у виробленні прогресивних правових підходів щодо охорони та захисту права власності. Важливу методологічну роль у цьому відіграють юридичні позиції Конституційного Суду, дослідженню яких і присвячена ця публікація.

Виклад основного матеріалу. Правова охорона та захист права власності, попри деяку термінологічну різницю понять «охорона» та «захист», виступають однаково важливою інституційною частиною механізму соціальної правової держави, виявом його охоронно-захисної функції відносин власності. Інститут правової охорони спрямований на встановлення певного правового режиму власності, а інститут правового захисту – на застосування у межах установленого охоронно-правового режиму конкретних способів припинення правопорушень, зміну правовідношення, відновлення становища тощо.

В умовах російської збройної агресії проти України та тимчасової окупації частини території нашої держави, проблема захисту прав і свобод людини, як вірно відмічається в науковій літературі, є особливо гострою [2, с. 21], у т. ч. щодо права власності. Через завдані інфраструктурі України збитки, зазначена проблема масштабувалася і потребує застосування цілого комплексу правових засобів. Дослідники цієї проблеми відмічають, що сьогодні прослідковується тенденція до зростання загальної кількості судових справ, пов'язаних із захистом права власності, і це стало закономірним явищем [3, с. 67].

Конституційний Суд підкреслив, що «право власності є природним правом особи...», [4, с. 67], акцентувавши його базову гуманістичну цінність, а для держави визнання, дотримання і захист права власності є обов'язком [5]. Водночас, уточнимо - конституційним обов'язком як демократичної, соціальної, правової держави, відповідальною перед людиною, і виконання якого спрямоване на створення умов для ефективної реалізації права власності, а також на гарантування і забезпечення відповідно до закону захисту прав усіх суб'єктів права власності і господарювання, соціальну спрямованість економіки. В контексті цього конституційного обов'язку держава засобами національного права передбачає особливі інституційні форми охорони відносин власності та захисту права власності. Одні з них охороняють відносини власності шляхом їх визнання, інші – забезпечують необхідні умови для реалізації права власності, встановлюють негативні правові наслідки порушення цього права тощо. Певно, що система усіх правових засобів охорони та захисту права власності (загальних, міжгалузевих, галузевих, спеціальних) сприяє нормальному та безперешкодному розвитку відносин власності.

Оскільки право власності виступає інститутом матеріального права, його ефективна реалізація потребує належної юрисдикційної підтримки. Тож однією з найважливіших інституційних форм реалізації конституційного обов'язку держави щодо правової охорони та захисту права власності виступає діяльність Конституційного Суду, яка позначається на стані національної конституційної безпеки і правового порядку, рівні захищеності прав і свобод людини і громадянина, ступені суспільної довіри до держави, мірі поваги до Конституції і конституційних цінностей. Дані щорічних інформаційних доповідей Суду демонструють зростання суспільного запиту на правовий захист і відновлення конституційних прав і свобод людини і громадянина.

Конституційний Суд забезпечує, у тому числі постановленням юридичних позицій, динаміку конституційних норм. Як зауважив Голова Конституційного Суду Литовської республіки, професор Д. Жалімос, роль конституційного суду є вирішальною у підтримці стабільності та життєздатності Конституції, оскільки розкриває «живий» зміст Конституції, тобто у її розвитку, деякою мірою паралельному до розвитку самої держави [6, с. 30].

За змістом статті 92 Закону України «Про Конституційний Суд України», юридична позиція Конституційного Суду викладається у мотивувальній та/або резолютивній частині рішення, висновку, може міститися в ухвалах про відмову у відкритті конституційного провадження у справі та про закриття конституційного провадження у справі, постановлених Сенатом чи Великою палатою. Суд може розвивати і конкретизувати юридичну позицію у своїх наступних актах, змінювати її в разі суттєвої зміни нормативного регулювання, яким керувався Суд при висловленні такої позиції, або за наявності об'єктивних підстав необхідності покращення захисту конституційних прав і свобод з урахуванням міжнародних зобов'язань України та за умови обґрунтування такої зміни в акті Суду [7]. Як зазначає В.В. Городовенко, правові позиції виникають в ухвалених рішеннях Суду як регулятивні та є обов'язковими на всій території України, мають офіційно-обов'язковий характер, їх неможливо оскаржити, оскільки правові позиції діють і при конкретному нормоконтролі. Йдеться про те, що вони мають загальний характер і є обов'язковими для всіх органів державної влади і місцевого самоврядування та посадових осіб [8, с. 38-39]. Юридичні позиції Суду ніби «вибудовують «міцні «фортифікаційні споруди» довкола Конституції, засновані на сукупності правових знань та інтелектуальної, творчої діяльності суддів задля утвердження конституціоналізму» [9, с. 65].

Це стосується й юридичних позицій Суду, постановлених з питань права власності. Як відмітив М.В. Добрев, закріплення права власності в Конституції України є необхідним, але не останнім етапом у процесі оформлення конституційних гарантій її захисту [10, с. 101]. Тож, на думку цього дослідника, механізм реалізації права людини і громадянина володіти, користуватися і розпоряджатися своєю власністю складається з трьох груп джерел: норм Конституції України та конституційних законів, спрямованих на регулювання цього права; рішень Конституційного Суду з питань реалізації та захисту права власності; а також актів міжнародних організацій, що є частиною законодавства України, та практики міжнародних судових установ [10, с. 2].

Юридичні позиції Конституційного Суду з питань права власності умовно можна розділити на ті, які: 1) мають загальноправове значення (наприклад, щодо загальних засад конституційного ладу); 2) відіграють міжгалузеву роль для охорони та захисту права власності (у конституційних

спорах щодо управління об'єктами державної і комунальної власності, застосування конфіскації майна, штрафу, примусової реалізації майна, державної реєстрації речових прав, гарантування заощаджень і грошових вкладів громадян, землекористування тощо); 3) стосуються суто цивільно-правових аспектів права власності (щодо підстав набуття права власності, укладення договору чи вчинення іншого правочину, спадкових відносин тощо).

І як показав аналіз рішень Суду, постановлених у конституційних справах з питань права власності, юридичні позиції органу конституційної юрисдикції усталено формулюються переважно на системі наступних принципів:

1) верховенства права (насамперед у світлі обмежень права власності);

2) законності (*ex lege*), згідно з яким у контексті пункту 7 частини першої статті 92 Конституції України правовий режим власності, порядок і умови набуття та припинення права власності, а також права володіння, користування та розпорядження майном визначаються законами;

3) рівності перед законом, який у світлі частини четвертої статті 13 Конституції України інтерпретований так: «правовий статус суб'єктів права різних форм власності ґрунтується на єдиних конституційних принципах» [11];

4) непорушності права власності (невтручання будь-кого у здійснення власником своїх прав щодо володіння, користування та розпорядження майном, заборону будь-яких порушень прав власника щодо його майна всупереч інтересам власника та його волі [12], тобто забезпечення власника від протиправного втручання в здійснення ним своїх прав вільно та на власний розсуд [13]; причому, за позицією Суду, гарантування особі державою вільного та на власний розсуд здійснення права власності є передумовою реалізації інших конституційних прав і свобод людини і громадянина [4];

5) правомірного втручання у право власності (право власності не є абсолютним, тобто може бути обмежене, однак втручання у це право може здійснюватися лише на підставі закону з дотриманням принципу юридичної визначеності та принципу пропорційності, який вимагає досягнення розумного співвідношення між інтересами особи та суспільства [14]; будь-яке втручання має ґрунтуватися на законі, мати правомірну мету та бути домірним [4]).

Юридичні позиції, постановлені Конституційним Судом на базі цих та інших принципів права, демонструють відданість Суду засадам демократичного суспільства, базованого на верховенстві права (правовладді) (*in democratic society based on the rule of law*). Підтримуючи дієвість зазначеного принципу, Суд скеровує діяльність держави у сфері правовідносин власності не лише на утримання від застосування надмірних засобів втручання у право власності та інше добросовісне володіння, але й на вжиття належних заходів для забезпечення можливості вільно та на власний розсуд здійснювати їх кожному, хто перебуває під її юрисдикцією, з урахуванням меж здійснення таких прав, що їх встановлено законом, приписи якого відповідають принципу юридичної визначеності, спрямовані на досягнення правомірної мети та є домірними [4]. З цього випливає, що Суд «укладає» конституційний обов'язок держави у сфері відносин власності в доктрину, як позитивних, так і негативних зобов'язань держави.

Застосовуючи засади правовладдя у конституційних спорах з питань права власності, Конституційний Суд активно звертається до категорії «інтерес» (щодо власника, особи, третьої особи, учасника суспільних відносин, суспільства, держави). Однак не в усіх своїх рішеннях Суд акцентує на важливості охорони та захисту саме законного інтересу особи («охоронюваного законом інтересу»).

Проблема конфлікту публічних і приватних інтересів, як показав аналіз рішень Суду, виразно домінує в механізмі реалізації, охорони та захисту права власності. З актів Суду випливає, що правова охорона та захист права власності виступають публічно-правовою метою. Причому публічний інтерес Суд розуміє як загальний інтерес, суспільну необхідність, що може бути пов'язано із захистом конституційного правопорядку, прав, свобод та гідності людини і громадянина, національної безпеки, економічного суверенітету, ефективного розподілу грошових накопичень тощо.

Разом із цим, Конституційний Суд, підкреслюючи публічно-правовий характер обмеження права власності, наголошує, що «при обмеженні права власності в інтересах суспільства пропорційними можуть вважатися такі заходи, які є менш обтяжливими для прав і свобод приватних осіб з-поміж усіх доступних для застосування заходів» [14].

Водночас, оскільки «інститут власності забезпечує баланс публічних і приватних інтересів, впливає на соціальний статус громадян, вибудовує соціальну архітектуру суспільства й забезпечує розвиток інших інститутів цивільного права» [2, с. 152], Конституційний Суд послідовно обстоює в своїх рішеннях охорону та захист права власності крізь призму «справедливого балансу» інтересів. Суд обстоює підхід, що з точки зору взаємовідповідності цілей і результатів нормативно-правове регулювання відносин власності має задовольняти принцип балансу публічних і приватних інтересів.

Гарантом у забезпеченні справедливого балансу інтересів в контексті відносин власності виступає саме держава. Справедливий баланс, згідно з позицією Суду, має досягнути «домірності у застосуванні юридичних засобів, за допомогою яких власника для задоволення певного публічного інтересу або позбавляють, або обмежують у здійсненні належного йому права власності» [4]. Отже, справедливий баланс означає розумне співвідношення між інтересами особи та суспільства та виключає зі своєї юридичної формули надмірність впливу держави на відносини власності, непотрібність або недоцільність такого впливу, неконституційність, незаконність та свавільність покладення на особу тягаря, неправомірність (нелегітимність) його мети, юридична невизначеність. Тож пропорційність (домірність) розуміється як «критерій правообмежувальної діяльності держави, своєрідного теста виконання державою своїх праволюдських зобов'язань» [15, с. 80].

Конструкт справедливого балансу у праводоктринальній основі рішень Конституційного Суду з питань права власності є моральним каноном правової держави, її етичною концепцією соціально-економічного розвитку. Зазначений конструкт утілює ідею доброчесності держави, влади, правосуддя.

Однак юридичним позиціям Суду, постановленим у спорах з питань права власності, бракує, на жаль, акценту на доброчесності, який міг би не тільки поглибити юридичну мотивацію Суду, а й розвинути у конституційній площині морально-етичний вектор правової охорони і захисту права власності в Україні.

Висновки. Юридичні позиції, постановлені в актах Суду у конституційних спорах щодо права власності, являють собою доктринально-правові положення органу конституційної юрисдикції у сфері правовідносин власності. Відповідні юридичні позиції надають актам Суду властивості джерела права, впливають на формування і розвиток правотворчої діяльності, насамперед актів цивільного законодавства України, а також релевантної судової практики.

Юридична обов'язковість та узагальнюючий характер юридичних позицій Конституційного Суду щодо правової охорони та захисту права власності слугують досягненню конституційно значущих цілей та забезпечують правову визначеність актів цивільного та іншого права.

В юридичних позиціях Суду з питань права власності знайшли відбиток загальні принципи права, що змістовно конкретизовані до відносин власності (верховенства права, законності, рівності, юридичної визначеності, пропорційності) та розвиток спеціальні інституційні засади права власності (його природний характер, непорушність і, водночас, неабсолютність тощо).

Аксіологічна природа досліджуваних юридичних позицій Суду просякнута ідеєю права власності як конституційної цінності, яка опосередковує співвідношення публічних і приватних інтересів через конструкт справедливого балансу і лежить в основі засади верховенства права, її вимоги пропорційності.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Про Конституційний Суд України: Закон України від 13 липня 2017 № 2136. *Офіційний вісник України*. 2017. № 63. Стаття 1912.
2. Білогубка Т.М. Цивільно-правовий захист права власності на нерухоме майно: дис. ... канд. юрид. наук: спец. 12.00.03/081 Право / Заклад вищої освіти «Університет Короля Данила». Івано-Франківськ, 2024. 239 с.
3. Погрібна О.В. Захист права приватної власності на житло: дис. ... доктора філософії: спец. 081 Право / Науково-дослідний інститут приватного права і підприємництва імені академіка Ф.Г. Бурчака. Київ, 2024. 276 с.
4. Рішення Конституційного Суду України від 16 листопада 2022 р. № 9-р(II)/2022. *Офіційний вісник України*. 2022. № 97. Стаття 6068.
5. Рішення Конституційного Суду України від 16 жовтня 2008 р. № 24-рп/2008. *Офіційний вісник України*. 2008. № 82. Стаття 2768.
6. Жалімас Д. Життєздатність Конституції та роль Конституційного суду. URL: <https://journals.indexcopernicus.com/api/file/viewByFileId/212322.pdf>.
7. Про Конституційний Суд України: Закон України від 13 липня 2017 р. № 2136-VIII. *Відомості Верховної Ради України*. 2017. № 35. Стаття 376.
8. Городовенко В. Юридичні (правові) позиції Конституційного Суду України у забезпеченні верховенства Конституції України. *Вісник Конституційного Суду України*. 2021. № 5. С. 35–40.
9. Данко В.Й. Правові позиції Конституційного Суду України у рішеннях судів загальної юрисдикції: дис. ... канд. юрид. наук: спец. 12.00.02 / Державний вищий навчальний заклад «Ужгородський національний університет». Ужгород, 2016. 277 с.

10. Добрев М.В. Конституційне право людини і громадянина володіти, користуватися і розпоряджатися своєю власністю: дис. ... канд. юрид. наук: спец. 12.00.02 / Державний вищий навчальний заклад «Ужгородський національний університет». Ужгород, 2021. 185 с.
11. Рішення Конституційного Суду України від 11 червня 2003 р. № 11-рп/2003. *Офіційний вісник України*. 2003. № 25. Стаття 1217.
12. Рішення Конституційного Суду України від 11 листопада 2004 р. № 16-рп/2004. *Офіційний вісник України*. 2004. № 48. Стаття 3158.
13. Рішення Конституційного Суду України від 22 червня 2022 р. № 6-р(II)/2022. *Офіційний вісник України*. 2022. № 48. Стаття 3158.
14. Рішення Конституційного Суду України від 5 червня 2019 р. № 3-р(I)/2019. *Офіційний вісник України*. 2019. № 51. Стаття 1753.
15. Андриц М.Р. Принципи права в рішеннях Конституційного Суду України: дис. ... доктора філософії: спец. 081 Право / Хмельницький університет управління та права імені Леоніда Юзькова. Хмельницький, 2021. 221 с.